

Overgenomen uit: **Begijnhofkrant 26 (2009) 7 - 9**

PATRIMONIUM VAN TURNHOUTSE BEGIJNHOFKERK GEINVENTARISEERD

Marie-Paule Peeters

De inventaris van de Begijnhofkerk die ik enkele maanden geleden heb voltooid, bevat het verhaal van de invulling van de Heilig Kruiskerk vanaf haar voltooiing in 1667. Voor de opmaak werd de digitale versie van het zogenaamde K-formulier van de Dienst Cultureel Erfgoed van de Provincie Antwerpen gevolgd. Dat formulier werd opgesteld ten behoeve van de kerkfabrieken die een inventarisplicht hebben "voor een meer doelmatige bescherming van het kunstpatrimonium en als nuttig werkinstrument voor de kennis ervan". De nummering en opsomming van de voorwerpen werd overgenomen uit een vorige inventaris door de heer Ceulenaere, in 1985 opgemaakt op de gedrukte versie van het K-formulier, aangevuld met de korte identificatienota's en fotodocumentatie (een vorm van beschrijving die sneller en doelmatiger is dan een geschreven tekst) van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en voorzien van verdere aanvullingen en verbeteringen. Het K-formulier werd uitgebreid met twee kolommen, waarop doorgelinkt kan worden naar de digitale foto's of naar aanvullende informatie en de literatuurverwijzing. Die laatste is een gedeelte dat niet voltooid is, maar dat door verdere studie steeds moet worden aangevuld om tot een meer precieze datering en kennis van de voorwerpen te komen.

Meer dan in andere kerken zijn de schenkers aanwijsbaar: het zijn geen broederschappen, maar afzonderlijke begijnen, waarvan de namen nu nog bekend zijn. Nemen we enkele items uit de inventaris tot staving. Het witstenen hoofdaltaar (foto 2) werd, om te beantwoorden aan

2

de nieuwe mode in neo-stijl, in 1880 opgericht ter vervanging van een ouder altaar uit circa 1670. Het was een schenking van begijn Elisabeth de la Faille aan de toen nog nieuwe kerk. Van het barokke altaar resten nog vier reliëfbustes van de westerse kerkvaders, nu achteraan in de kerk hangend, en wellicht twee kleine schilderij-onderdelen, tentoongesteld in het Begijnhofmuseum. Het nieuwe altaar werd opgericht ten tijde van pastoor (Petrus) Busschots (1874-1888). Of hij de schenker was, zegt het verhaal niet; er staat enkel ingegrift "*me poni curavit*". De Turnhoutse beeldhouwer Van Opstal-Pauwels werd in zes schijven uitbetaald tussen 1879 en 1880. De vlotte betaling van het saldo toont aan dat het altaar zeer naar de zin van de begijnen was.

Lijden van Christus

Een aspect binnen de spiritualiteit van het begijnenleven is de aandacht voor het kruis en het lijden van Christus in het algemeen, wat de vele afbeeldingen van het doek van Veronica, Christus op de koude steen, Ecce Homo enz. die in de hele kerkdecoratie voorkomen, aantonen. Bovendien staan aan weerszijden van het altaar, naast de evangelisten, twee voorspellers van het lijden van Christus: aan de ene zijde de profeet Isaias met zaag en boekrol, waarop de tekst "*Oblatus est quia ipse voluit et non aperuit os suum Is LIII, 7*" ("Hij werd mishandeld, maar verzette zich niet en deed zijn mond niet open"); aan de andere zijde David met harp en boekrol "*Foderunt manus meas et pedes meos Psalm XXII, 17*" ("Zij doorboorden mijn handen en mijn voeten").

Heilige Anna

Aan de noordzijde van de kerk bevindt zich het zijaltaar van de Heilige Anna. (foto 3) Het is een portiekaltaar uit circa 1679. We willen even stilstaan bij de evolutie van het altaar van een eenvoudige offertafel naar, in het begin van de 13de eeuw, een "*mensa*" (tafel) met een

achterbouw of “retrotabularium”. Dat laatste wordt circa 1400 een beeldhouwd verhaal in een bak, het retabel, eventueel afgesloten met beschilderde luiken. In de tweede helft van de 15de eeuw wordt deze achterwand gevormd door een schilderij. Het is de tijd van de grote triptieken. In de 17de eeuw ontwerpen de jezuïeten het hoogaltaar als een triomfboog rond het Heilig Sacrament. Deze altaren noemt men “portiekaltaren”: klassieke zuilen omlijsten een didactisch schilderij en dragen een hoofdstel met een beeldhouwde groep erop. Op het einde van de 17de eeuw is er stilaan een overgang van een frontaal naar een halfrondvormig altaar: zuilen worden voor elkaar geplaatst en doen een nis ontstaan. Het schilderij wordt nu vervangen door een tweede beeldhouwde groep (zoals bijvoorbeeld in het hoofdaltaar van de Turnhoutse Sint-Pieterskerk uit 1740).

3

Het Heilige Anna-altaar

Uit archiefteksten weten we dat dit altaar gedeeltelijk bekostigd werd door een gift van begijn Anna Huysmans, kosteres van dit altaar, en deels met gelden toebehorend aan het altaar ⁽¹⁾. Het marmeren -- dat is het beschilderen van hout in marmerimitatie -- wordt bekostigd door begijn Sara Mallants. Begijn Anna Vander Sprong schonk in 1679 het altaarschilderij (uit de Vlaamse School). De Heilige Anna leert Maria lezen, terwijl over haar schouder vader Joachim welwillend toekijkt. Aan de andere zijde van het schilderij zijn de Heilige Barbara, met de toren, en de Heilige Catharina, met een niet erg duidelijk wiel, prominent aanwezig.

Kostbaar beeldhouwwerk

Een Onze-Lieve-Vrouw-zijaltaar staat zoals gewoonlijk aan de rechterzijde van het kerkschip, vanuit het koor gezien. Het is ook een portiekaltaar met dezelfde opbouw als het Heilige Anna-altaar en is in 1680 opgetrokken met gelden van het altaar. Het is in dit altaar dat in

1964 de oudste grafsteen van het hof van Lysbeth Oyen uit 1480 werd teruggevonden, die nu is ingemetseld in de tuinmuur van het museum. De communiebank is een geschenk van de Noord-Brabantse juffrouw Van den Heuvel op het einde van de 17de eeuw. De thematiek van het beeldhouwwerk is gerelateerd aan de eucharistie. (foto 4) Het werd in 1710 te Antwerpen gekocht voor de Minderbroederskerk: dit verklaart de iconografie van kuip en klankbord, die volledig op de franciscanen gericht is. De preekstoel (foto 5) werd vermoedelijk na de sluiting van het Minderbroedersklooster in de Patersstraat in 1789 naar de Begijnhofkerk overgebracht. Tussen de minderbroeders en de begijnen zijn nauwe verbanden aantoonbaar, zoals bijvoorbeeld uit de genealogie van de Turnhoutse familie Mallants blijkt ⁽²⁾.

4

5

6

Waarom moest deze preekstoel een andere uit 1676, slechts veertig jaar ouder dus, vervangen die bekostigd werd door de juffrouwen Van Laer, dochters van de schout van Vosselaar, Beerse en Merksplas? Viel die misschien niet meer in de smaak van de begijnen? Op een van de twee biechtstoelen is de schenking door Maria Munninx met het jaartal 1667 gegrift. Zij schonk deze biechtstoelen “*uyt liefde tot ciraet van het huys Gods*”. Een ander groot meubelstuk, het orgel, werd bekostigd door Cecilia Mallants in 1668. In 1662 leende zij ook al 860 gulden voor de bouw van het Jean Le Royer-orgel in Sint-Pieterskerk te Turnhout. Onder de begijnen waren dus zeer welstellende dames.

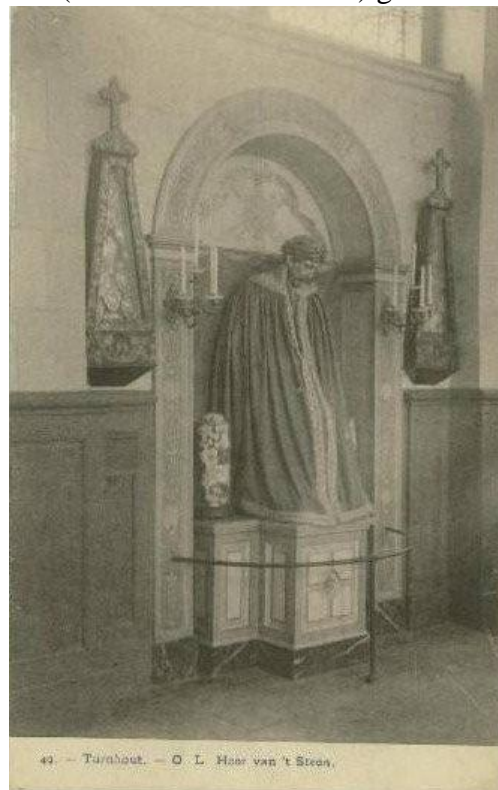
De grafplaten in de Begijnhofkerk vertellen het verhaal van de bewoners van het hof en hun geestelijkheid. Bij een vergelijking van de inventarissen van de nog leesbare grafplaten uit 1903, 1940, 1990 (die laatste door Harry de Kok en E. Wauters) en nu is het duidelijk dat deze zeer sterk aan slijtage onderhevig zijn. (foto 6) Onder de hoofding C van de inventaris komen de afzonderlijke beelden en reliëfs aan bod. Zoals de grote zuilbeelden, met op hun sokkel de naam van de schenker in de meeste gevallen of louter een votiefopschrift.

Ecce Homo

Een Ecce Homo uit de tweede helft van de 17de eeuw, een beeld dat in slechte staat van bewaring op een zolder gevonden werd, werd in 1961 dankzij juffrouw De Boer door Goris Antiquairs gerestaureerd en opnieuw in de kerk geplaatst. (foto 7) Goris vervaardigde daartoe een nieuwe console, die door Steenackers, ook uit de Warandestraat, van tekst werd voorzien: “*Ecce Homo / J. De Boer / Grootmeesteresse / van desen Begijnhove / heeft my aen / dese kercke / gesconcken / Anno 1961*”. “Ecce Homo” (“ziehier de mens”): dit zijn de woorden die Pontius Pilatus sprak tot de joden op het plein voor het gerechtsgebouw. “*Zie, ik breng Hem voor u naar buiten, opdat gij weet dat ik geen schuld in Hem vind.*” Jezus kwam naar buiten, zijn gekruiste polsen vastgebonden met een touw, staande en gehuld in een purperen kleed, met de doornenkroon op het hoofd en met een rietstengel bij wijze van scepter. Deze scène wordt ook wel “Ostentatio Christi” (het tonen van Christus) genoemd.

7

8

Aan de overzijde van het schip hangt het beeld van de Heilige Bartholomeus. Het is een schenking op het einde van de 17de eeuw van de begijnen Helena en Maria Van Immerseel. Dit beeld bevond zich ook in een slechte toestand en werd op kosten van pastoor Frickel in 1961 gerestaureerd door Goris Antiquairs. Op de nieuwe sokkel werd toen door Steenackers geschilderd "*Frickel dono dedit*". Deze tekst werd herschilderd in 1996, waarbij hij lichtjes werd gewijzigd in "*Me restauravit / R.D. E. Frickel / vicarius et / pastor huius / Beginagii / obiit / A°1984*".

Christus op de koude steen

Een Christus op de koude steen uit de tweede helft van de 17de eeuw werd door een brand vernietigd in 1971. Van dit beeld verhaalt J. van Miert in zijn geschiedenis over het Turnhoutse begijnhof dat deze Ecce Homo (sic) getooid werd met een paarse mantel en dat het beeld volgens de overlevering zou hebben gesproken. Het is vermoedelijk die mantel die het eerst vuur vatte. (foto 8) Dit beeld is echter geen "Ecce Homo", maar stelt de rust van Christus op de Calvarieberg voor. Dit thema is een innovatie uit de late middeleeuwen en gaat niet terug op een evangelietekst. Is het ontstaan uit de passiespelen of uit een wisselwerking met de iconografie van Sint-Job (Job als typos voor de lijdende Christus)? Hoe dan ook, het verbrande beeld werd in 1972 vervangen door nieuw beeld van André Proost. Op het glasraam met de stichtingslegende van de eerste kerk staat onderaan vermeld "*gegeven door Anna Versteylen, beggijntje*" (1876).

Schilderijen

De twee mooiste schilderijen in de Begijnhofkerk tonen centraal een zelfde afbeelding: een afgehakt mannenhoofd. Op het ene wordt het verhaal van Judith en Holofernes verteld. (foto 9) Babylon wou de steden rond de Rode Zee en de Middellandse Zee veroveren. Betulia wordt belegerd en er dreigt hongersnood voor de bevolking. Judith, een mooie jonge vrouw, maakt zich op en wandelt 's nachts met haar dienstmaagd Abra en voorzien van de nodige wijnkruiken naar het legerkamp van de vijand, waar zij vanwege haar schoonheid moeiteloos de tent van de legeraanvoerder Holofernes bereikt. Zij voert Holofernes dronken, pakt hem bij zijn haren beet en hakt met al haar kracht in twee slagen zijn hoofd af. Op die wijze wordt dit verhaal meestal in de schilderkunst weergegeven. Maar hier gaat het verhaal nog verder. Met Holofernes' hoofd als trofee keert zij naar Betulia terug en als de soldaten de volgende morgen merken dat het hoofd van Holofernes op de stadsmuur wordt tentoongesteld, vluchten zij in paniek weg. Op dit schilderij wordt het moment weergegeven waarop Judith het hoofd in de zak steekt, daarbij geholpen door Abra, die met de ene hand een kaars vasthoudt en met de andere een tip van de zak. Om de zak open te houden, klemt zij de andere tip tussen haar tanden. Dit is een van de weinige bijbelse verhalen, zoals ook het verhaal van Samson en Delila, waarin de macht van de vrouw die van de man overtreft, al is de macht vooral in haar sluwheid gelegen...

Het andere schilderij brengt ons het verhaal van Salome. (foto 10) Toen Salome op een feest erg mooi danste, beloofde Herodes zijn stiefdochter alles wat zij maar wilde hebben. Haar moeder Herodias zag haar kans schoon. Johannes de Doper had het immers gewaagd haar zondige verhouding met Herodes te laken en dus fluisterde zij Salome in dat zij om het hoofd van Johannes de Doper moest vragen. Het afgehakte hoofd van Johannes ligt op een schaal (*“Johannes in disco”*) en is een beloning voor haar danskunst.

Schenkeningen

Op de monstrans uit 1642 hangt een bizar juweel. Archiefonderzoek leert ons dat in 1787 juffrouw Johanna Josepha Verhulst een gift doet van *“enige diamanten die steeds aan het allerheiligste moeten blijven hangen”*.

Een mooi schoudervelum, met jezusmonogram IHS, uit de 19de eeuw werd in 2004 gerestaureerd met de financiële hulp van De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout (zie *Begijnhofkrant* 8, p. 16-17). Dit velum werd vermoedelijk geschonken door grootjuffrouw Octavie van Genechten en maakt deel uit van een volledig liturgisch gewaad, dat bestond uit een schoudervelum, koorkappen, dalmatieken en een kazuifel. In 1662 schonk juffrouw Bacx een rood fluwelen antependium voor het Onze-Lieve-Vrouw-altaar. Cornelia van Spaendonk deed eenzelfde gift voor het altaar van de Heilige Anna. Zijn dit de nog aanwezige rode antependia?

Twee kleine zilveren reliekhouders zijn achteraan gemerkt met een gekroonde L.H. Dankzij een studie van Jaak Jansen weten we dat het gaat om een Antwerpse zilversmid, Hannosset Lambertus. En omwille van diens eerder late overgang naar de rococostijl kunnen deze reliekhouders gedateerd worden tussen 1758 en 1770, het tijdstip van zijn overlijden. De eerste is een reliekhouders van de Heilige Lucia; de tweede is geplaatst onderaan in de staurotheek, het reliekkruis op voet, een schenking door Cath. Cecilia Claessens-Loeynkens rond 1700, waarin zich bovenaan ook nog de reliek van het Heilig Kruis bevindt. (foto 11)

11

Ondanks al deze bekende gegevens die nu zijn geïnventariseerd, zijn er toch nog heel wat zaken die steeds hun anonimiteit zullen bewaren. Dat geldt onder meer voor de verzameling gedragen juwelen, waarmee het processiebeeld van Maria jaarlijks getooid wordt.

Marie-Paule Peeters

Bronnen

⁽¹⁾ J. Van Gils, *De Noordbrabantse begijnen in het Begijnhof van Turnhout*, in: *De Brabantse Leeuw*, 1986, passim, vermeldt schenkingen bij testament door begijnen aan de altaren, zoals “haar tweede overrok of de waarde daarvan krijgt het OLV-altaar in de begijnhofkerk ‘tot circaet’ ”.

⁽²⁾ Christiaan Mallants en Maria Geertmans hadden 8 kinderen, onder wie 5 geestelijken: Sara en Joanna Catharina, begijnen te Turnhout, Petrus en Cornelius, minderbroeders te Turnhout, en Mathias, augustijner monnik in Corsendonk.

J. Van Gils, *De Noordbrabantse begijnen in het Begijnhof van Turnhout*, in: *De Brabantse Leeuw*, 1986, p. 120 : Margaretha van Gemert (+ 1750) vermaakte bij testament 10 gulden per jaar aan haar broer Anthonius van Gemert, minderbroeder te Turnhout, ‘*tot het coopen van boeken of andersints te gebruiken*’.